

Najnoviji tekstovi iz
govora o sistemskom pristupu
na islam svih tri konfesije u Bosni

Nedim
Filipović

SPECIFIČNOSTI ISLAMIZACIJE U BOSNI

U svojoj znanstvenosti želim da se, u obliku nekoliko glosa, osvrnem na neka pitanja izložena u predavanjima profesora Vase Čubrilovića i profesora Avde Suljeske. Moje glose su uskovirane u dva pitanja o problemu islamizacije u Bosni:

Prvo, uslovi u kojima je vršena islamizacija u Bosni s obzirom na unutrašnje prilike:

drugo, kakav je islam nastupao u Bosni:

U granicama prvog pitanja izlažem sljedeće:

Mislim da je formiranje pojma bosanskog naroda počelo rano, da ta formiranje ide sa početima bosanske države, tako da je u doba uspostavljanja turske vlasti taj pojam zatečen. On se očituje u izrazima: Bošnjakin, Bošnjak, kao oznaka za hrišćanske turske podanike, poslije uspostave turske vlasti s izrazima Bosnalı, Bosna, kao oznakama za domaću islamizovanu tursku podaniku.

(Izraz »Bosna« upotrebljava se u okviru gentivne veze, pa se kaže, na primjer, Ali-i Bosna; Ali, iz Bosne, Bosanac; to je vrsta jezičkoga manira, preuzetog iz perzijskog jezika).

Drugo, ta cjelovitost bosanskog srednjovjekovnog naroda dolazi do izražaja u činjenici da ne postoji nikakva razlika u ličnim imenima pripadnika tri vjerske grupacije, katolika, pravoslavnih i bosanlika. Jedino se kod domaćih vlahi, tj. stočarskog stanovništva, osjeća kod jednog socijalnog sloja osjeća izvjesna djelomična posebnost s nomenklaturni izričaj imena, što je posljedica jače romanske i ilirsko-albanizirane komponente u istoriji formiranja tog socijalnog stratuma. Čak ova uni-

ljudnost lične nomenklature vrijedi i za ustanovljeno Srpsko Bogumilsko zaobišćeno pripadnika crkve posvećen je najpoznatiji turskim izvorima o Bosni sa pojavom toponima koji sadrže taj naziv. Pri tome treba istaći da je socijalni, profesionalni, pa i konfесионални status u srednjem vijeku pretvoren u lično ime ili stavljajući za ime. Marko Kovač. Ovo «kovač» dolazi umjesto današnjeg, modernog patronima, jer patronim, kao što to kaže jedan katolički svećenik u XVIII vijeku nije potpuno formiran u Bosni, nego se više susreće kod predstavnika feudalne klase. Treće, unutrašnje stanje potkraj bosanske države bilo je karakterisano sa dvije stvari: prvo, razjedinjenošću vrhova feudalne klase i podijeljenošću Bosne u nekoliko krupnih magnatskih obdara računajući tu i kraljevu oblast. Već sama podijeljenost vrhova feudalne klase, njihovo sukobljavanje, pritisak vala je bazu te klase, sitno i srednje plemstvo, i pojačavala suprotnosti unutar te klase, odvajala, u smislu zajednice interesa te klase, interese sitnih i srednjih plemića od vrhova te klase. To će se najbolje vidjeti prilikom turskog osvajanja Bosne. Ovakvo stanje u redovima vladajuće klase u Bosni imalo je, osobito u vezi sa spoljnom situacijom, katastrofalne posljedice za bosansku privredu, poglavito za osnovnog proizvođača, bosanske feudalne privredu za bosansko seljaštvo. To seljaštvo stajalo je u vrlo oštroj klasnoj suprotnosti prema vladajućoj klasi. Silna pustoš zemlje, o kojoj svjedoči turski popisni defter iz 1466 g, dakle pet-šest godina poslije turskog osvajanja, ne može biti samo posljedica turskih razaranja, ili uopšte vaskršćanskih razaranja, nego je većim dijelom rezultat građanskih ratova, sukoba unutar feudalne klase i ta pustoš, prevedena na političko klasni jezik, ukazuje na jaz koji je postojao između osnovne proizvođačke klase i vladajuće klase u Bosni. S takvim unutrašnjim stanjem bosanske države prožimala se spoljno-politička i vojna situacija te države. Mađarsko-katoličkom vjekovnom pritisku i političko-vojnoj intervenciji pridružio se turski vojno-politički pritisak, kao izraz turskih osvajačkih težnji i turskog konfrontiranja s Mađarima, koji poslije bitke na Čamurluu 1413. godine postaje kontinuirana akcija, do turskog osvajanja Bosne 1463. godine. Taj dvostruki pritisak na Bosni dvije međusobno sučeljene sile morao je imati veoma teške posljedice u smislu produbljavanja klasne borbe u Bosni i iscrpljivanja njene ekonomike.

Četvrto, Bosna je bila jedina balkanska političko-državna regija sa tri hrišćanske konfesije, katoličkom, pravoslavnom i bogumilskom. To je jedini slučaj. Kada se uzme u obzir preponderantna uloga religije u srednjem vijeku, ne samo kao kulturnog i ideološkog nego i političko-društvenog formansa, onda se moraju uzeti u obzir refleksi to činjenice za ukupnost formiranja bosanskog feudalnog naroda i njegovu političko državnu funkcije. U našoj historiografiji ta činjenica još kompleksno izučena, nego je pojednostavljena i pojednostrojena, to kroz dogled subjektivno-političke retrospekcije. Činjenica da *

jedinstvena vjera (kao, na primjer, u Grčkoj, Bugarskoj, Srbiji) u svo-
njem vijeku, putem organizovanja jedinstvene crkve, igrala očitu
ulogu u formiranju srednjovjekovnog naroda i njegove države, mora
sije u toj zemlji. Sve tri konfesije nisu mogle igrati ulogu jedne i
dinastične religiozne ideološke snage koja bi se uvrstila među dr-
votvorne faktore, u medijskom smislu te riječi. Po historijskim pod-
acima, borba za takvu ulogu u Bosni vodila se između katoličanstva
bogumilstva, dok je u stvari te borbe ostala uloga pravoslavlja. Uk-
ljučujući na značaj spoljno-političkih faktora, s jedne strane papinsko-
carski pritisak, a s druge strane, egzistiranje i snažan razvitak susjed-
njemanske države, ističemo da držanje tih spoljnih faktora prema Bos-
ni može da u izvjesnom smislu bude indikator naznačenog unutrašnjeg
odnosa između tri pomenute konfesije u Bosni. Usmjeravajući razvitak
katolički pritisak prema Bosni moravsko-vardarskoj dolini i mađarsko-h-
tolički pritisak prema Bosni opredijelili su razvitak u Bosni u to
pravcu da je ulogu osnovne religiozne ideološke snage u Bosni preuzimao
bogumilstvo, da bi se docnije, od vremena uspostavljanja bosanske
kraljevine, za tu ulogu borilo s katoličanstvom uz naknjenično nest-
panje i odstupanje i da bi tu ulogu pod posljednjim bosanskim kralj-
vima prepustilo katoličanstvu, jer je bogumilstvo bilo potisnuto
potučeno od tih kraljeva. Ovakav religiozni razvitak u Bosni morao
imati svoje ne samo ideološke, vjerske i kulturne nego i socijalno-klas-
ne posljedice. On je pritiskao prostor sve tri konfesije, on je dovođio
međusobnog rečuciranja njihove snage i uticaja. On je njihov uticaj
i njihovu ulogu duhovnog faktora koji djeluju specijalnim putevima
provodenja svog uticaja na socijalno-političko biće društva transformi-
rao u direktni društveno-politički faktor, što je moralo imati
posljedicu izgradnju kod svake od tih konfesija političko-društvene
ekonomske pozicije na račun njihove crkvene organizacije. Posljed-
takvog razvitka nalazi svoju potvrdu i u najranijim turskim izvorima
Bosna je puna srednjovjekovnih grobalja, ali ona nema onu mas-
slonastu organizaciju kakvu, na primjer, ima susjedna nemanski
crkva. I upravo zato što su se te konfesije pretvarale u direktni politički
faktor, one su u takvom svojstvu i ulazile u političku igru. A kad
likvidiranjem bosanske države i uvođenjem osmanske muslimanske
vlasti, totalno promijenilo medij te igre, sve tri konfesije nisu im-
izgrađene potrebne polazne pozicije, na koje bi se vratile radi proiza-
stanka otpora islamu, religiji turskih osvajača. U takvoj situaciji, im-
vjernika tih međusobno suprotstavljenih konfesija, osjećajući u pro-
ne samo svoje konfesije nego domaće crkve uopšte, djelovanje je
političko-društvene snage kao jednog od faktora društva koji su Bos-
doveli u bezizlazan unutarnji položaj. Posljedno dotadašnjoj te-
stvar uzima obrnut smjer) vjerskoj praksi, prevodilo je svoja socijal-
-klasna osjećanja i svoj društveno-ekonomski interes u faktor vjerski
opredjeljenja. Svoje pristajanje uz Turke masu vjernika sve tri kon-
sije izražavale su prelaskom na islam. Tu se radilo o procesu odm-

uvanja snaga u okviru postojeće političke vođe i socijalne situacije. Stoga u prvim godinama turske vlasti, dok turskoj vlast nije bila potpuno stabilizovana, islamizovanje nije u pishajskoj mami imalo široku bazu. Još u 88-im godinama 15. vijeka imamo primjera da pojedina potpuno islamizovana sela gaje svinje i jedu svinjetinu. To neposredno njeimo kao jedan od indikatora za pomenutu situaciju koja je stajala u znaku prevođenja socijalnih fenomena u religiozne fenomene.

Netačna je tvrdnja da su masu prelaska na islam predstavljali samo bogumili. Najraniji turski izvori govore o masovnom prelasku na islam pristalicama sve tri konfesije u Bosni. Druga je stvar što je fizičkim uništavanjem, progonom i ekonomskom pljačkom bogumila stvarno možda veliki broj krypto-bogumila koji se poslije uspostavljanja turske vlasti islamizuju kao katolici, odnosno pravoslavci. Ali, kao što se u toku druge polovine XV vijeka susreću katolička i pravoslavna sela koja sporo ili nikako ne prelaze na islam, tako se susreću i bogumilska sela gdje nema islamizacije ili je ona vrlo malena. Ali tu dolaze u obzir lokalni socijalno-ekonomski i drugi faktori koji podjednako vrijede za sve tri konfesije. Takav je slučaj sa masama stočara pravoslavaca i katolika koji po svom društvenom statusu slobodnih seljaka i ne spadaju u osnovne klasične strukture seoske privrede bosanskoeg feudalizma.

Sada bih htio da kažem nešto o tome kakav je islam nastupao u Bosni.

Ovo pitanje može izgledati suvišno i čudno postavljeno. Ali nije tako. Upravo proučavanje tog pitanja pomaže nam da razumijemo neke stvari u istoriji islamizacije u Bosni i opšteg toka nekih stvari u toj zemlji do kraja turske vlasti, pa i poslije. U našoj nauci je gotovo potpuno zanemareno pitanje unutrašnjeg razvika turske države sa gledišta materijalnog razvika metropole te države. Ta država je nastala iz jednog malooazijskog turkmenskog bejlika. Osnovnu snagu tog bejlika predstavljalo je feudalizirano rodovsko turkmensko plemstvo i turkmensko seljštvo. Iako je od samog svog početka osmanski bejlik podržavao ortodoksnu sunijski islam kao službenu religiju, heterodoksnu sisko-mistički islam bio je jako raširen među turkmenskim seljštvom i društvenim redovima izraslim iz njega. Zato se može reći da, iako se presudna turska osvajanja u Maloj Aziji i na Balkanu sve do Bajazida I izvršena pod egidom ortodoksnog islama, u stvarnoj praksi velikim dijela turkmenskih osvajača preovladivale su ideje heterodoksnog islama. Tako se može reći da su u realnoj praksi turske države postojale dva vida islama, ortodoksn, službeni islam, podržavan i zastupan od centralne vlasti, vrhova feudalne klase, krupne ulome i urbanih krugova, heterodoksn, islam raširen među turkmenskim plemenima, seljštvom, heterodoksnim dervištvom, znatnim dijelom sitnih feudalaca i vrhovnih redova. Narastanja klasnih suprotnosti u materijalnom turskom društvu odgovaralo je značajnije suprotnosti između ortodoksnog i hetero-

nosti te zajednice prema drugoj, nemuslimanskoj zajednici daje izraz -millet. Millet je oznaka samo za muslimansku zajednicu, ona je zajednica svega onoga što je van muslimansku zajednicu. Zato -ehl-i millet, pripadnik milleta znači pripadnik muslimanske zajednice, a ehl-i sünnet označava pripadnika nemuslimana koji živi u državi muslimanske zajednice. Te religiozno-socijalne pojmove naroda i njegove definicije koje je data u klasičnom islamu donijela je islamizacija u Bosni. Druga ideja koju je donio islam u Bosni jeste ideja svetoga rata, džihad. Drugi izraz za oznaku toga rata, gazâ, karakteriše klasno-političku funkciju te ideje: osvajački rat radi odbrane umme i radi povećanja bogatstva vladajuće feudalne klase **ratnim plijenom** i novim feudlima na novim, osvojenim teritorijama. Treća ideja koju su donijeli Turci i koja je našla svoju aplikaciju u Bosni, to je ideja udža, to jest vojnog krajišta koje brani osmanske posjede i osmansku zajednicu umme. Te tri ideje našle su snažnu rezonancu u zatečenom socijalno-politički i vjerski postlepeonom srednjovjekovnom društvu Bosne, naročito u vladajućem sloju tog društva, feudalnoj klasi, predstavljenoj sitnim i srednjim feudalcima, pošto su turskim osvajanjem likvidirani krupni feudalni vrhovi te klase.

Toj klasi, kao i masi ostalog stanovništva, seljaštvu i neznanom sloju odgovarale su vjerske ideje o ummi kao formansu zajednice. I druge dvije ideje, ideja džihada, tj. svetog rata i vojnog krajišta povezane su sa prvom idejom i sa stvarnim istorijskim razvitkom bosanske države i bosanskog društva. Vjekovima je bosanska država bila objekt svetog rata, vjersko-političke, papsko-madarske agresije. Time je ona na izvjestan način bila svojevrsno vojno krajište prema mađarskom kraljevstvu u odnosu na ostale nekatoličke teritorije u unutrašnjosti Balkana. Islamizacijom se mijenja uloga i pravac stvari, proces dobiva obrnut smjer: Bosna kao krajište iz defanzivnog krajišta postaje ofanzivno krajište, a vjerski rat se nastavlja s promijenjenim ulogama. Proces islamizacije i način kako se taj proces vršio u Bosni ukazuje da je bosanski narod, ma kako bile jake protivvrječnosti koje su ga razdirale, imao zajednički imenitelj u objedinjavanju svojih različitih klasnih interesa i religioznih odnosa. Ono što izgleda neracionalno i antinacionalno za moderno doba, to nije za srednjovjekovno vrijeme. Čak o izvjesnoj logici islamizacije u Bosni, u okviru društvene psihologije i mentaliteta tog vremena, govori i način i tempo islamizacije u Bosni. Odmah poslije zauzimanja Bosne u tursku feudalnu klasu ulazi pretčin dio bosanske feudalne klase, pri čemu znatan dio feudalcâ prihvata islam. Već u sljedećoj deceniji smanjuje se broj timara u Bosni za račun okrupnjavanja timarskih posjeda. Pri tom se zapala favorizovanje domaćih feudalcâ koji se islamizuju, ali potiskivanje domaćih feudalcâ koji ostaju u staroj vjeri, ne vrši se pravolinijskom, brutalnom silom, već se dodjelom čitlika i baština zadržava njihov status feudalcâ i tim da vrijeme učini svoje i da se njihovi islamizovani potomci uključe u spahijski red kao vojnu silu carstva. U sastav bosanske feudalne klase ulaze islamizovani balkanski feudalcâ i predstavnici klase spahije mađarske.

... tog dijela turske feudalne klase. Procesa islamizacije svima očigledno
... klasi u područjima brojne poseade turčeva nije je predvodila ta klasa. To
... preoblikovano. Pada u oči da osnovna masa tog dijela feudalne klase pro-
... u i Albanici i, manje Graci, a još rjeđe Apsarci. Tako se stvara svoje-
... vrsna preoblikovano-balkanska klasa nove bosanske feudalne klase
... se, čiji vitalni mitični čine predstavnik domaći srednjovjekovni feudalni
... turske vlasti je relativno mala, nekoliko stotina domaćinstava. Ali u
... istom decenijama druge polovine XV vijeka dolazi do velikog skoka
... islamizacije, tako da krajem tog vijeka broj islamizovanih ide na hiljade.
... To se podudara sa učvršćenjem turske vlasti u Bosni, proširivanjem osvo-
... jenog prostora, etničnom i društvenom stabilizacijom i stvaranjem
... je u staroj vjeri. XVI vijek i prve decenije XVII vijeka pretvorila
... muslimansku manjinu u većinu bosanskog stanovništva. Sličan proces
... teže i u pogledu gradova. U XV vijeku izmireči Sarajevo i još malo
... veće gradske centre, islamizacija u gradovima je relativno mala, i ina-
... je potpuno nedirnuta. Međutim, kritični su turski napori još u XV vijeku
... da pripreme pobjedu nove vjere i nove civilizacije u vremenu koj
... dolazi i da se od gradova stvore nova važna uporišta islamske religije.
... To će se ostvariti tokom XVI i XVII vijeka. Tako su osnovne društven
... egzistenciju bosanskog naroda koji je sada podijeljen vjersko-civiliza-
... cionom dijelom u dva dijela: ehl-i millet, muslimanski dio tog narod
... i ehl-i zimme, hrišćanski dio tog naroda. Treba podvući ogromnu važ-
... nast etničkih promjena u Bosni nastalih turskom kolonizacijom va-
... bosanskog područja, sa srpskog i hrvatskog područja u XV i XVI vijeku.
... islamizovani dio tog kolonizovanog svijeta ulazi u ehl-i millet, a osti-
... njegov dio ulazi u sustav ehl-i zimme. Kasnije kolonizacije pod kri-
... turske vlasti uglavnom su pojačale broj ehl-i zimme, tj. hrišćanske
... svijeta. Sa narastanjem bosanskog dijela feudalne klase, praćenog šir-
... njem turskog teritorija u XVI vijeku, rastao je značaj bosanske feudal-
... ne klase kao predstavnika jedne regije koja je imala istorijske rem-
... niscence regionalne osobenosti i nekadašnje državnosti. To dolazi d
... izražaja u osnivanju generalnog guvernermana Bosne, bosanskog ejalet.
... To je prvi i jedini slučaj na Balkanu da se pod turskom vlašću ejalet
... podudara sa obrisima jedne bivše balkanske države i njenog gravita-
... onog prostora. Ni deceniju i po ne prolazi od toga događaja, a bosanski
... feudalna klasa dobiva od strane centralne vlasti ustupak osebujuć
... njenoj klasnoj privilegiji: uspostavljanje odžakluk timara u Bosni. To
... bio specifičan kompromis između režima mirijske zemlje i stare doma-
... feudalne svojine, dokinute režimom mirijske zemlje poslije uspost
... turske vlasti. Na kraju, ne ulazeći u dalju fenomenologiju narastan
... ekonomske, društvene, političke uloge bosanske feudalne klase u to
... vremena, o čemu je govorio profesor Avdo Sućeska, možemo reći

protivrječnosti između bosanske feudalne klase i turske države, za društveno-ekonomske suprotnosti unutar bosanskog ehl-i milleta, tj. bosanskoislamskog dijela stanovništva, nisu razrušile osjećanja umme, tj. umme je na otuđen i mistificiran način bio zatvoren jedan dio bosanskog srednjovjekovnog naroda u daljem njegovom trajanju. Vrijeme mu se osjećanje umme, tj. fatalističko-religiozne predstave o muslimanskom zajednici kao božijem određenju, slabiti, ali ga sve do nove epohe nisu uništiti. To osjećanje svoju materijalnu osnovu imalo je u ekonomskim, društvenim i političkim strukturama bosanskog feudalizma. Slabljenje i rasipanjem tog feudalizma izmicao je realni osnov za suštinu umme, ali taj kompleks nije mogao biti dokraćen u njegovoj moralnoj, osjetalnoj, psihološkoj i ideološkoj komponenti. Razoren u realnoj sferi života, taj kompleks umme živio je u nabrojanim sferama muslimanskog bića našeg dovjeka. Pokazalo se da građansko društvo stare Jugoslavije, iako je stvaralo snažne breže i na tim sferama kompleksa umme nije posjedovalo dovoljno životne energije istorijskog progressa u čijim bi se dinamičnim uferenijama ispario ostatak jedne fiktivne realnosti nekad vladajućeg muslimanskog srednjeg vijeka u Bosni. Dok su se dvije komponente ehl-i zimme, u Bosni, pravoslavci i katolici, kao istorijskog nastavka i bosanskog srednjovjekovnog naroda, u nacionalnim pokretima građanskog društva transformirale u dijelove srpske nacije i hrvatske nacije i ušle u njihovo kršilo, muslimanski dio tog naroda, imobilisan u psiho-mentalne sfere fikcije umme, nije imao snage da potpuno zbaci to srednjovjekovno ruho i učini presudan korak u pravcu istorijskog ispoljavanja svog narodnosnog bića u savremenom smislu riječi. Naravno, ne smije se ispustiti iz vida da razlozi za ovakvo stanje tog dijela naroda Bosne leže u opštoj istorijskoj situaciji stvorenoj dugom tursko-islamskom vladavinom i nasrtajima katoličkih faktora Srednje Evrope na izvjesne krajeve naših zemalja. Takva situacija porodila je predominanciju vjerskog faktora u konstituisanju modernih nacija u našem prostoru. Ta činjenica je moćno uticala u smislu konzerviranja fikcije umme kod muslimana u Bosni, pa čak i u drugim krajevima.

Čak je ta fikcija dobivala u oblasti političke prakse u staroj Jugoslaviji izvjesnu brzinu formiranjem političkih partija po čistom principu muslimanske umme. Ne treba ovdje isticati da su socijalistička revolucija i borba za izgradnju socijalizma, sa svim humanističkim implikacijama tog procesa, stvorili visoku političku društvenu, ekonomsku, idejnu, humanu i naučno spoznajnu efervescencu na čijim se ograničenim temperaturama topio i nestajao vjekovni oklop feudalne muslimanske fikcije umme. Mi smo svjedoci tog procesa kod muslimana u Bosni. To je jedan proces dezalijenacije koji ima svoje veoma brojne komponente, među kojima se naročito ističe civilizacijsko-kulturna i psiho-socijalna komponenta. Takav proces je nužan i istorijski zakonitiji. On se dešava u arcu naše zemlje Jugoslavije i nema nikakve dramatične momente. Naprotiv, on predstavlja samo dio jednog procesa koji u budućnosti može da se ugradi u ideju socijalističke integracije naše zemlje.